

1600-tallets hvalfangst ved Svalbard og Jan Mayen – arkæologiske undersøgelser

Svend E. Albrethsen

1. Indledning

Svalbards og Jan Mayens historie er kort, såvel set i et arkæologisk som i et historisk perspektiv. For Svalbards vedkommende kan det historiske forløb efter opdagelsen i 1596 groft inddeles i fire hovedfaser, idet der her ses bort fra den temmelig hypotetiske mulighed, at der findes levn fra stenalder og middelalder (1), samt den igangværende diskussion om en evt. russisk tilstedeværelse på øgruppen før 1596 (2):

- 1600-tallets hvalfangst
- 1700-tallets russiske overvintringsfangst
- 1800- og 1900-tallets norske fangst
- Minedrift fra begyndelsen af 1900-tallet og frem til idag.

Når det gælder Jan Mayen rækker historien, bortset fra enkelte usikre kilder tilbage til begyndelsen af 1600-tallet. Kort efter øens opdagelse følger en periode med hvalfangst. Derefter ligger øen stort set øde hen frem til begyndelsen af dette århundrede, hvor der i en årrække blev drevet norsk overvintringsfangst. Efter midten af 1930'erne har øen udelukkende haft betydning som meteorologisk station.

2. Kildemateriale

Det arkivalske kildemateriale, der er til rådighed til belysning af hvalfangsten ved Svalbard og Jan Mayen,

er særdeles stort. Det omfatter bl.a. kompagniregnskaber, toldregnskaber, indberetninger m.m. foruden »øjenvidneskildringer«, kort, tegninger og malerier af mere eller mindre autentisk karakter. Dette materiale giver en ganske god indsigt i hvalfangstens økonomiske, juridiske og politiske aspekter, samt til en vis grad også i selve fangstens organisation og teknik.

Skal man derimod vide noget om fangststationernes opbygning og funktion eller om, hvorledes livet formede sig for de mennesker, som deltog, er det nødvendigt at gå til de materielle levn, der findes på land i form af ruiner og gravpladser.

Medens det arkivalske kildemateriale har været genstand for en omfattende forskning gennem årene, er det først i de sidste ca 30 år, at de materielle levn har haft forskningens bevågenhed, dels i form af systematiske terrænregistreringer, dels ved større og mindre arkæologiske udgravninger (3).

3. Opdagelsen og årene derefter

Svalbard

Den 17. juni 1596 noterede den hollandske skipper Willem Barentsz i sin logbog, at han havde observeret et højt snedækket land på ca. 80° N, »Het nieuwe land«, som han kaldte landet på det kort over de nordlige have, der blev udgivet efter hans død. Dermed var Svalbard eller Spitsbergen, som det officielle hollandske navn blev, rykket ind på verdenskortet.

Opdagelsen fik i første omgang ingen praktisk betydning, idet det var søvejen til Kina og Indien, der havde datidens interesse. Landet måtte iøvrigt også anses for at være ubeboeligt på grund af sin nordlige beliggenhed. Hvad der således så ud til at blive en ubetydelig parentes i datidens voldsomme udvidelse af den geografiske viden skulle to årtier senere blive en både økonomisk og politisk meget ømtålelig sag for de store europæiske søfartsnationer England, Nederlandene, Frankrig og Danmark/Norge.

Interessen for de nordlige havområder havde i årene frem mod 1600 været stigende, dels som følge af forsøgene på at finde Nordvest-eller Nordøstpassagen, dels på grund af handel med Rusland via Arkangelskområdet. Det var navnlig hollænderne og englænderne, som opererede i disse farvande, men også den dansk/norske konge, der fra gammel tid betragtede de nordlige havområder som sit territorium, viste betydelig interesse for disse aktiviteter, hvilket bl.a. ses af Christian IVs sørejse til Norskehavet og Nordnorge i 1599.

Årsagen til, at Barentsz' opdagelse pludselig blev betydningsfuld, var, at man blev opmærksom på de store mængder hvalrosser og grønlandshvaler der fandtes ved Svalbards kyster. I 1611 lykkedes det englænderne, efter at de i nogle år havde drevet rovdrift på hvalrosbestanden, at nedlægge den første hval ved Svalbard. Rygtet om denne begivenhed synes at have bredt sig som en løbeild i Vesteuropa, hvor der var et stærkt stigende behov for fedt og olie til sæbefremstilling, belysning m.m.

Allerede året efter stævnedes engelske, hollandske og baskiske skibe nordpå for at få del i eventyret.

Årene efter 1611 blev præget af stridigheder mellem de implicerede parter hvalfangstskibe og de flådefartøjer, der blev sendt med nordpå som beskyttelse. Navnlig englænderne optrådte meget aggressivt, og i

enkelte år synes deres forsøg på at jage andre nationers skibe væk fra fangstfelterne ganske at have overskygget det egentlige formål med opholdet ved Svalbard.

I Danmark/Norge vakte rygterne om hvalfangsten ved Svalbard betydelig opsigt og den dansk/norske konge Christian IV prøvede ved forskellige initiativer at forhindre eller ihvertfald at slå mønt af den pludselige aktivitet i Norskehavet. En egentlig dansk/norsk interesse for at udsende egne hvalfangstskibe synes derimod først at være opstået efter 1614.

I 1614 forsøgte englænderne at få Christian IV til at afstå »rettighederne« til Svalbard. Dette forsøg mislykkedes, og istedet blev resultatet, at Christian IV i sommeren 1615 sendte en flådeeskadre nordpå for at markere den dansk/norske krones suverænitetskrav. Flådedemonstrationen blev en fiasko, men dermed havde den fjerde af de europæiske sømagter vist sin interesse, og i 1617 optræder de første dansk/norske fangstfartøjer ved Svalbard (4).

Selvom stridighederne om retten til fangsten ved Svalbard fortsatte mellem de implicerede nationers diplomati og justitsvæsen, skete der forholdsvis hurtigt en »de facto« deling af fangstfelterne mellem hvalfangerne. Englænderne trak sig tilbage til den mellemste og sydlige del af Svalbards vestkyst, og nederlænderne indrettede sig mod nordvest. De dansk/norske hvalfangere, der i de første år efter 1617 med vekslende held havde forsøgt at drive fangst langs det meste af vestkysten, koncentrerede efterhånden fangsten i det nederlandske område, hvor deres tilstedeværelse blev tålt, formentlig fordi fangsten efter 1619 næsten helt blev overtaget af den dansk/norske kongemagt.

Jan Mayen

Bortset fra nogle usikre kilder, der synes at udpege Jan Mayen som tilholdssted for irske munke i 500-tallet,

stammer de første sikre oplysninger om øen fra begyndelsen af 1600-tallet. Der er nogen uklarhed om hvem øens »genopdagelse« skal tilskrives, idet flere engelske, hollandske og franske hvalfangere menes at have haft kendskab til øens eksistens mellem 1608-14. Meget tyder imidlertid på at opdagelsen bevist er blevet holdt hemmelig i flere år for at holde eventuelle konkurrenter væk. Forvirringen omkring opdagelsen førte til at øen i de første år optræder under mange forskellige navne »Isabella«, »Mr Jovis Eylandt«, »Den Hoogen Berg«, »Youngs Foreland«, »Sir Thomas Smith's Island«, »Trinity Island«, »Isle de Pico« m.fl. Navnet »Jan Mayen Eylandt« optræder første gang på et kort fra 1620.

De første sikkert dokumenterede oplysninger vedr. opdagelsen af Jan Mayen stammer fra et hollandsk dokument dateret d. 29 august 1615, hvor »Noordsche Compagnie« forlanger at få hvalfangstskipper Jan Jacobsz May's opdagelse i juli 1614 af en ø på 71° N., anerkendt og dermed kompagniets fordring på øen godkendt af Generalstaterne.

Den første dokumenterede fangst af hvaler ved Jan Mayen går ligeledes tilbage til 1614, men det er sandsynligt, at der også i årene forud har været drevet hvalfangst ved øen.

Ganske som det var tilfældet ved Svalbard opstod der stridigheder om fangstrettighederne. Det ser imidlertid ud til at det ret hurtigt blev nederlænderne, der kom til at beherske situationen på og omkring øen, selvom andre nationers skibe fortsat opererede i området.

4. Monopoler

Som det var almindeligt i 1600-tallet blev hvalfangsten overdraget til handelsselskaber, der fik monopol på

erhvervet. I England blev det det stærke »Muscovy Company«, der bl.a. drev handelen på Arkangelsk, som kom til at stå for hvalfangsten. I Holland førte de første års stridigheder med englænderne til dannelsen af »Noordsche Compagnie«, der fungerede som en slags kartel bestående af hvalfangstredere fra forskellige hollandske byer – de såkaldte »kamre«.

Det engelske og hollandske kompagni havde imidlertid allerede fra starten problemer med at hævde deres monopol, idet der optrådte uautoriserede hvalfangstskibe på fangstfelterne, hvis aktivitet gjorde det vanskeligt at kontrollere udbudet af hvalfangstprodukterne – tran og hvalbarder – og dermed priserne på hjemmemarkedet, hvilket var en forudsætning for monopolselskabernes eksistens.

I 1640erne ophørte den monopolstyrede engelske hvalfangst efter at »Muscovy Company« var gået fallit, og i 1642 måtte »Noordsche Compagnie« indstille virksomheden, idet monopolet ikke blev fornyet.

Medens den engelske hvalfangst stort set synes at være indstillet i sidste halvdel af 1600-tallet, betød ophævelsen af Noordsche Compagnie's monopol et voldsomt opsving i den nederlandske hvalfangst, idet den del af fangstflåden, der opererede ved Svalbard, steg fra 10-15 skibe i monopoltiden til 100-130 skibe i 1660erne. Derimod ser det ud til at fangsten ved Jan Mayen ophører omkring det tidspunkt, hvor monopolet bortfalder.

I Danmark/Norge var der i første omgang 4 redere, der fik kongelige privilegier, men det viste sig hurtigt, at der ikke var den fornødne kapital til rådighed til at klare den risikofyldte håndtering.

For at holde hvalfangsten i live gik Christian IV selv aktivt ind med skibe og mandskab i perioden 1619-22, et engagement, der må tilskrives kongens store interesse for det merkantile, men i høj grad også må ses som

et forsøg på fortsat at hævde den dansk/norske kronens suverænitetskrav.

Først i 1621 lykkedes det at få hollænderne og englænderne til at anerkende de dansk/norske fangstretigheder ved Svalbard. Betingelserne for anerkendelsen var, at fremmede nationers skibe ikke drev fangst under dansk flag eller med dansk pas, samt at man ikke solgte hvalfangstprodukter på det engelske marked.

I 1623 kom hvalfangsten igen på private hænder, idet den københavnske købmand Johan Braem fik kgl. monopol.

5. Permanente fangststationer

I de første år foregik oparbejdningen af de fangne hvaler på »mobile« trankogier, der blev stillet op på kysten, nær det sted, hvor man havde nedlagt hval, men meget hurtigt opstod der et behov for mere permanente installationer.

Så tidligt som 1615 etablerede hollænderne et permanent trankogeri på den østlige del af Amsterdamøya, en lokalitet der hurtigt udviklede sig til at blive deres hovedstation på Svalbard under navnet *Smeerenburg*.

Smeerenburg fik med årene en næsten »byagtig« struktur og da stationens udbygning kulminerede i 1630'erne fandtes der her 8-9 trankogier, omkring en snes tømrede bygninger og et lille fort (5).

Snart fulgte flere permanente fangststationer efter såvel i det nederlandske som i det engelske fangstområde.

På Jan Mayen anlagde hollænderne i 1617 den første permanente station på nordsiden af øen i Maria Musch bukta. I de følgende år blev der bygget en række stationer forskellige steder på øen. Den vigtigste station lå i Kvalrosbukta (6) ligeledes på nordkysten,

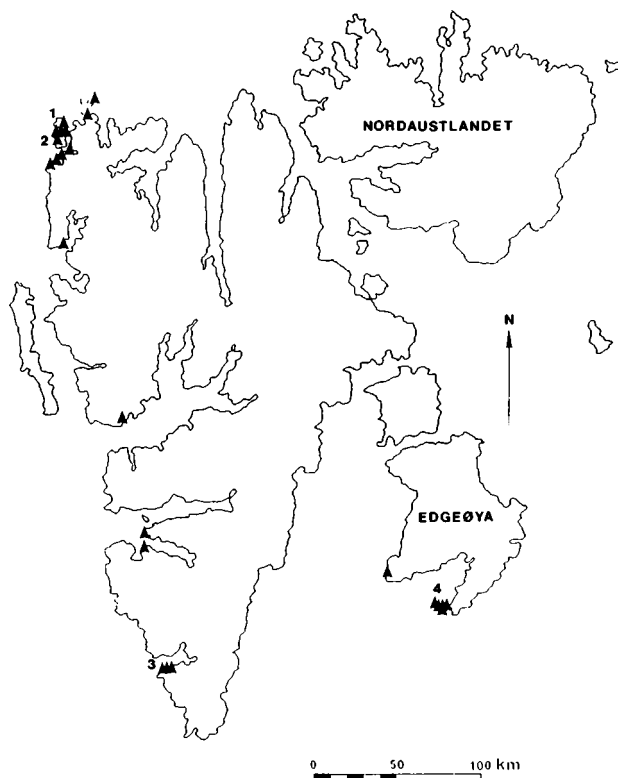

Fig. 1. Hvalfangststationer. 1. *Smeerenburg*; 2. *Kobbefjorden*; 3. *Höferpynten/Sjönningholmene*; 4. *Zieglerøya*.

hvor der også fandtes en mindre befæstning bestykket med flere kanoner.

Omkring midten af 1600-tallet ser det ud til at den mængde hvaler, der kunne fanges i fjordene og kystområderne ved Svalbard og Jan Mayen, var stærkt faldende formentlig på grund af en klimaændring, der betød, at hvalerne nu opholdt sig længere til havs i sommermånederne, end det havde været tilfældet i be-

gyndelsen af 1600-tallet. De ændrede forhold betød, at der efterhånden blev for langt mellem fangstfelterne og de permanente fangststationer på land, hvor oparbejdningen af fangsten foregik.

Den ugunstige udvikling synes først at have fået betydning for anlæggene på Jan Mayen, hvor aktiviteten ser ud til helt at være ophørt omkring 1650. På Svalbard fungerer ihvertfald en del af de permanente stationer endnu frem til ca. 1660.

Svalbards kyster fungerer efter ca. 1660 tilsyneladende kun som nødhavn, depotområde, samlingssted for hvalfangstflåden om efteråret og som begravningsplads for det mandskab, der døde under fangsten. Jan Mayen ligger derimod øde hen bortset fra tilfældige skibsanløb.

Trankogningen foretoges nu enten ombord på skibene, medens de befandt sig i rum sø, eller først efter hjemkomsten.

6. Det arkæologiske materiale

Det arkæologiske materiale til belysning af hvalfangsten ved Svalbard og Jan Mayen omfatter, foruden resterne af de permanente fangststationer i form af tranovne, hustomter og møddingslag, et stort antal grave på større og mindre gravpladser.

På grund af øernes afsides beliggenhed og de specielle klimatiske forhold er bevaringsforholdene i de fleste tilfælde usædvanlig god, selvom ydre påvirkninger i form af erosion, jordflydning, vulkanudbrud og menneskelig indgriben har været årsag til, at en del lokaliteter er forsvundet eller ødelagt.

På Svalbard kendes idag 24 lokaliteter med bevarede ruiner af hvalfangststationer fra perioden 1613 – ca. 1660. Stationerne findes fortrinsvis på vestkysten, og der ses en klar koncentration i det hollandske fangstområde på den nordvestlige del af øgruppen (fig. 1).

Derimod ser det ud til, at der af de ganske mange anlæg, som ifølge det skriftlige materiale skulle findes på Jan Mayen, idag kun er bevaret synlige rester af den hollandske hovedstation i Kvalrosbukta samt dele af en ruin i Titeltbukta (7 og 8) begge på nordkysten af Jan Mayen (fig. 2).

Fangststationerne på Svalbard og Jan Mayen ser alle ud til at være anlagt efter samme mønster. På steder med gode ankerpladser og anløbsforhold er der på en let tilgængelig strand anlagt et eller flere trankogier tæt ved havstokken. Bag disse, i mere sikker afstand fra havet, er der opført et antal huse, der har fungeret som værksteder, lager og boliger til brug for det mandskab, der har arbejdet i land med oparbejdning af de fangne hvaler.

Endvidere findes der ved de fleste stationer i nogen afstand fra bebyggelsen en begravningsplads.

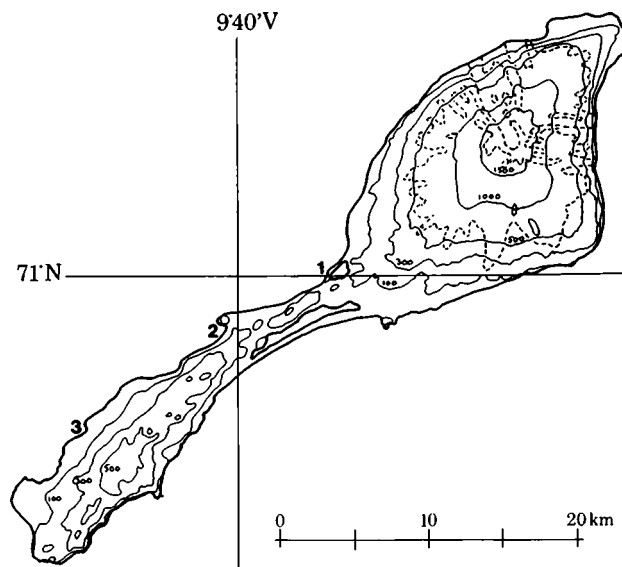
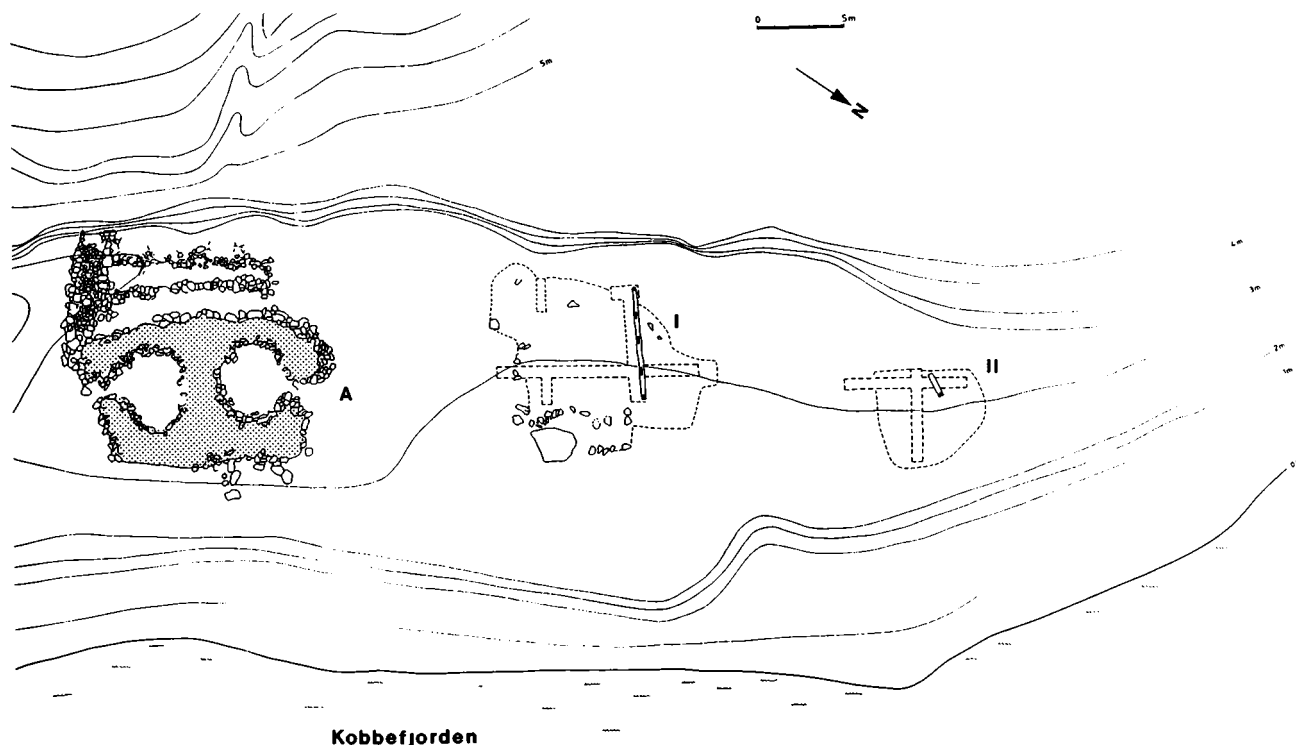

Fig. 2. Jan Mayen. 1. Maria Muschbukta; 2. Kvalrosbukta; 3. Titeltbukta.

Kobbefjorden

Fig. 3. »København Bay« i Kobbefjorden på Danskøya. A. dobbeltkamret tranovn med fundamenter til køleanlæg eller hakkebrædder; I. opholds- og lagerbygning; II. smedie. Tegning: B. Heltberg.

Selvom stationerne kun har været i funktion i den korte sommersæson, hvilket vil sige 2-3 måneder om året, er der på de fleste stationer tale om ganske solide anlæg, der har kunnet modstå en hård vinter og alligevel være anvendelige ved næste sæsons begyndelse.

Tranovne

De mest markante kulturminder fra 1600-tallets hvalfangstaktivitet er ruinerne af de permanente tranovne. Disse anlæg fremtræder de fleste steder som store sten-

byggede platforme, der hæver sig op til en meter over det omgivende terræn. I de bedst bevarede ovnruiner ses et eller to, i enkelte tilfælde tre store cirkulære huller, hvor kedlerne har stået. Ofte fører en eller to stenbyggede ramper fra det omgivende terræn op til overkanten af platformen. På siden eller bag ved platformen findes som regel forskellige konstruktioner i form af rektangulære fordybninger, stenrækker, render, rester af træplatforme o.lign. Disse konstruktioner er resterne af de køleanordninger, som blev anvendt ved afkøling og

Fig. 4. Kobbefjorden. Det sydlige kammer i tranovn A under udgravning set fra SV. 1. indfyringskanal; 2. indre platform; 3. indre ovrning; 4. ydre ovrning. Foto: SEA 1986.

rensning af den udvundne tran og/eller arbejdspladser (hakkebrædder) til findeling af hvalspækket (fig. 3).

Selvom tranovnene i princippet er ens, kan der iagttages store konstruktionsmæssige forskelle fra lokalitet til lokalitet, forskelle, der dels må være af kronologisk

art, dels være betinget af hvem, der i sin tid byggede anlæggene.

Der har i de senere år været gennemført udgravninger af tranovne på fem lokaliteter på Svalbards vestkyst (9). Resultaterne af disse undersøgelser har

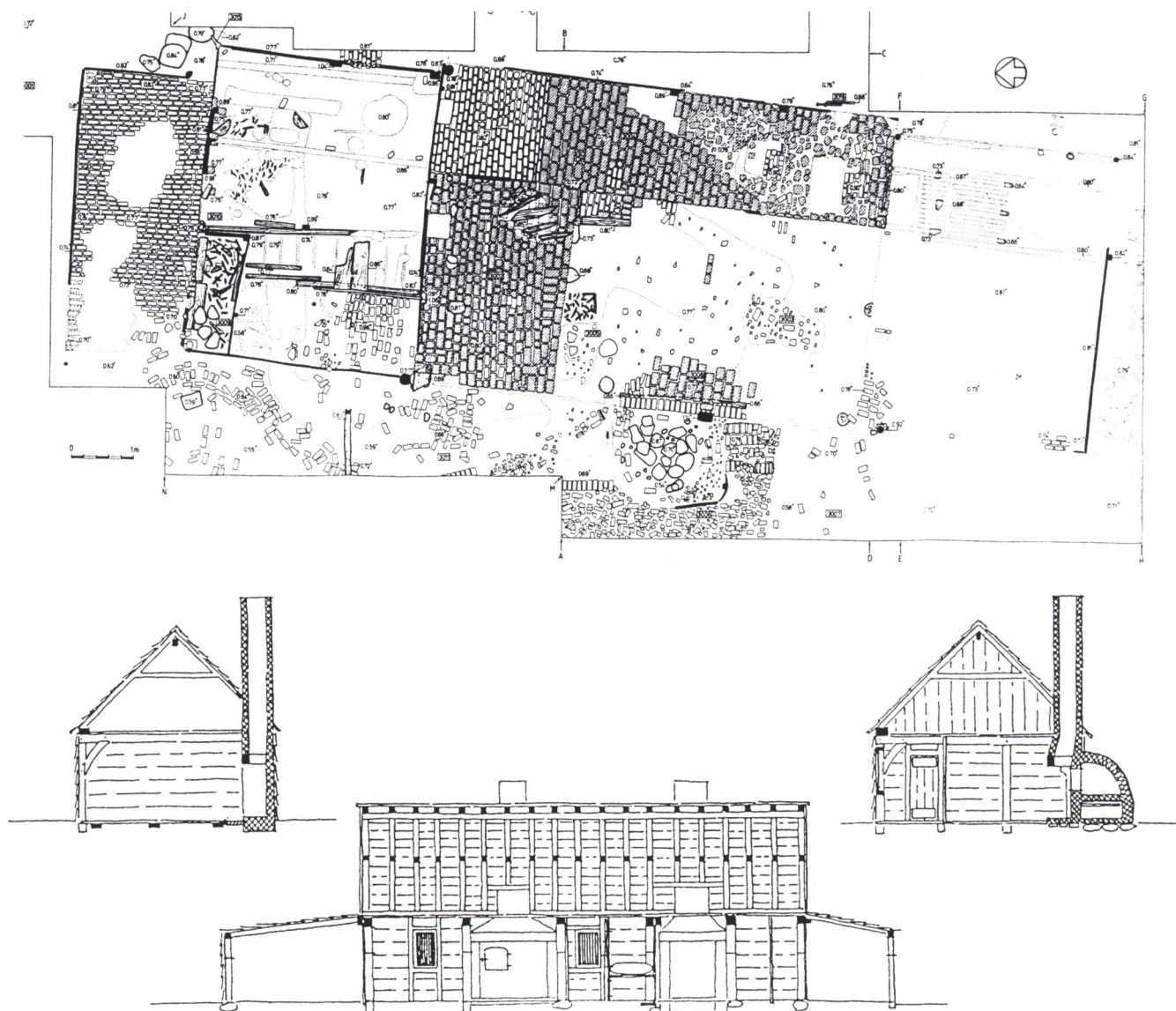

Fig. 5. Hus SMB III, Smeerenburg fase 3. Øverst: udgravningsplan (efter Hacquebord 1984); nederst: rekonstruktionsforsøg, snit og opstalt af vestvæg (efter Zantkuil 1988).

vist, at tranovnene består af følgende konstruktions-elementer (fig. 4):

- en indfyringskanal
- en indre murstensbelagt platform, der har støttet kedlens bund
- en indre ovnring af mursten hvor kedlen har været ophængt; i enkelte tilfælde har ovnringen været forsynet med en rist af svære jernbjælker, hvorpå kedlen har været placeret
- en ydre ovnring af såkaldt »spækbeton« (et hårdt vejr- og varmebestandigt materiale af sand, sten, kalk? og hvalolie) eller opstablede sten
- en arbejdsplatform omkring den ydre ovnring, bestående af en sten- eller tømmerkonstruktion dækket med grus eller brædder, hvor trankogerne har opholdt sig under arbejdet

Det er bemærkelsesværdigt at der ikke ved nogen af de undersøgte ovnanlæg er fundet rester af skorstene således som det ellers ses på mange samtidige illustrationer.

Det har desværre endnu ikke været muligt at datere de enkelte ovnanlægs opførelses- og anvendelsestid ud fra arkæologiske metoder, idet der ikke er fundet daterende materiale i forbindelse med de undersøgte anlæg.

Huskonstruktioner

På en del hvalfangstsanlæg er det fortsat muligt på overfladen at erkende rester af større og mindre bygninger i form af opretstående pæle, sten- og jordvolde og i visse tilfælde også rester af murstens- og tømmerkonstruktioner.

De hidtil mest omfattende udgravninger af bygningsrester fra hvalfangsttiden er foretaget af holland-

ske arkæologer på Smeerenburg i årene 1979-81. Resultaterne af disse undersøgelser, der formentlig kan opfattes som en »model« for udviklingen af de permanente anlæg, kan kort sammenfattes således:

Der kunne på Smeerenburg konstateres 3 byggefaser fra 1600-tallet (10). Den ældste fase, der på grundlag af kridtpibefragmenter og andet genstandsmateriale dateres til ca. 1610-30, viste svage bygningsspor i form af ildsteder og stolpehuller. Disse spor repræsenterer formentlig resterne af en ikke permanent bebyggelse, i form af store lærredstelte, der blev stillet op ved fangstsæsonens begyndelse og taget ned igen ved afrejsen. Denne ældste bebyggelsesform er formentlig årsagen til, at husene på hvalfangststationerne i de skriftlige kilder som regel omtales som »tents«. En betegnelse der iøvrigt fortsat anvendes om bebyggelsen på stationerne også efter, at mere permanente huskonstruktioner er taget i brug.

En enkelt konstruktion fra den ældste fase skiller sig ud fra det almene billede af en teltbebyggelse (Smeerenburg IV hus 1). Det drejer sig om resterne af en bygning, der har haft svære fodremme af tilhugne bjælker funderet med hvalknogler og bjælkestykker. Huset har tilsyneladende haft en midsulekonstruktion (11).

Denne bygning, der synes at være den eneste permanente huskonstruktion i den ældste byggefase, er efter udgraverens opfattelse formentlig resterne af den dansk/norske hvalfangststation på Smeerenburg, der blev opgivet i 1623 og ødelagt af hollænderne i 1624.

Bebyggelsens fase 2 og 3, der kan dateres til ca. 1630-60, består af en række forholdsvis spinkle gavlhuse med tagbærende jordgravede vægstolper og en vægbeklædning bestående af et enkelt lag klinklagte vandretliggende brædder (fig. 5).

Gulvbelægningen i de huse der har været anvendt til beboelse har enten været brædder, mursten eller

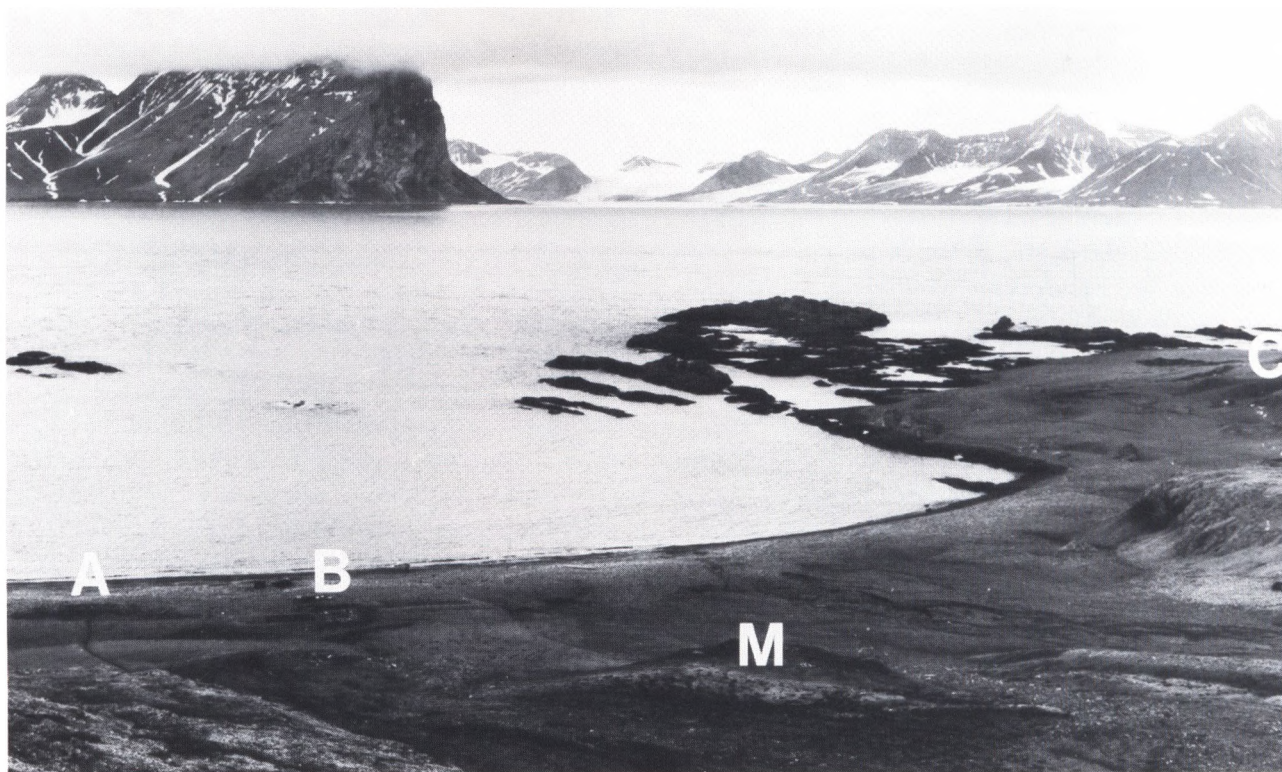

Fig. 6. Hvalfangststationen på Höferpynten/Sjønningholmene på sydkysten af Hornsund. A. tranovn; B. »teltfundament«; C. »udkikspost«; M. gravplads med mindst seks grave. Foto: SEA 1987.

strandrullede sten lagt i sand. I beboelsesrummene har der været faste køjer langs væggene, formentlig i flere etager over hinanden, samt et muret ildsted og i visse tilfælde en muret ovn.

Foruden egentlige beboelseshuse påvistes der ved udgravningen rester af udhuse og værkstedsbygninger samt en del tekniske installationer og brolagte »veje«. Der kunne iagttages en lang række ændringer og ombygninger af husene i byggefase 2 og 3.

Der findes på indeværende tidspunkt meget lidt komparativt materiale til bebyggelsesundersøgelserne på Smeerenburg.

På den nordvestlige del af Svalbard blev der i 1986 foretaget undersøgelser af resterne af en fangsstation i Kobbefjorden på Danskøya. Anlægget bestod af en meget velbevaret dobbeltkamret tranovn (12) samt rester af to bygninger (I og II) (fig. 3). Resultatet af

undersøgelsen gav kun meget få oplysninger om de to bygningers konstruktion, idet kraftig jordflydning stort set havde ødelagt ruinerne.

»Bygning I«: Resterne af bygningen bestod af et tykt lag frostsprængte røde og gule mursten iblandet jernsøm og enkelte træstykker. Murstenslaget dækkede et areal på ca. 10 x 7,5 m. I den nordlige del af laget fandtes en ca. 6,5 m lang fodrem med udsparinger til lodrette og skråtstillede bjælker. Fodremmens udformning viser, at der her er tale om en bygningskonstruktion, der adskiller sig væsentligt fra de samtidige huse på Smeerenburg, idet der tilsyneladende har været tale om en bygning opført i en form for bindingsværk.

»Bygning II«: Af selve bygningen var der kun meget lidt bevaret, idet der udover et tykt lag frostsprængte gule mursten blandet med slagger og aske, kun fandtes et 1,5 m langt stykke af en fodremsbjælke med en udhugning til en bred tap i den ene ende. I murstenslaget lå en meget omhyggeligt tilhugget 5 cm tyk rektangulær flise af rødbrun Orthoceratitkalk (60 x 65 cm), der viste tydelige spor af stærk opvarmning på oversiden. Den flade flise må formentlig tolkes som bunden af en smedesse.

Mellem »bygning II« og strandvolden lå en stor dyng af aske blandet med jernslag, jernsøm og en del ubestemmelige jernstykker, der formentlig må opfattes som råjern. »Bygning II« må efter al sandsynlighed opfattes som rester af en smedje.

Fundmaterialet fra undersøgelsen var yderst sparsomt og bestod af enkelte fragmenter af kridtpibestilke, et par ukarakteristiske stykker keramik, nogle små stykker delvist smeltet glas, enkelte dyrekogler, store mængder jernsøm og nagler og de ovenfor omtalte råjernstykker. Fund der desværre ikke giver nogen holdpunkter for en nærmere datering eller nationalitetsbestemmelse.

Anlægget i Kobbefjorden er formentlig identisk med den danske fangststation »København Bay«, der blev anlagt af Johan Braem i 1631. De undersøgte bygninger skal formentlig dateres til tiden efter 1635, idet stationen dette år måtte genopføres efter, at den var blevet brændt ned af hollænderne (13).

På lokaliteten Höferpynten/Sjönningholmene på sydkysten af Hornsund blev der i 1985 og 1987 foretaget udgravninger på en hvalfangststation anlagt på en lav rullestens strandvold. Stationen omfattede bl.a. en dobbeltkamret tranov (A), en stor »bygning« (B), en »udkikspost« (D) og en lille gravplads (M) (14) (fig. 6).

Udgravningen af anlæg B viste en »bygning« opdelt i to sektioner. Mod øst et beboelsesrum med et gulvareal på ca. 10 m², der på de tre sider var omgivet af en lav »mur« af store flade sten. Mod vest et opholds- og lagerrum med et gulvareal på ca. 21 m² omgivet af en vold af jordblandet ral med indgang i begge gavle. Omtrent midt på gulvet fandtes rester af et ildsted med en bundbelægning af flade stenfliser. Der kunne ikke iagttages spor efter den bærende konstruktion (fig. 7 øverst).

Det forekommer sandsynligt, at der her er tale om resterne af et eller to telte, hvis vægge har været omgivet af beskyttende volde.

En analyse af fundmaterialet – først og fremmest fragmenter af kridtpiber – synes at vise, at anlæg B kun har haft en meget kort funktionstid i begyndelsen af 1600-tallet.

Anlæg D bestod af en oval stenopbygning placeret op mod en vestvendt klippeflade (fig. 7 nederst). Inden for stenopbygningen fandtes rester af et ildsted, et affaldsslag samt en del hvalknogler og træstykker. Umiddelbart foran anlægget og ud for den formodede

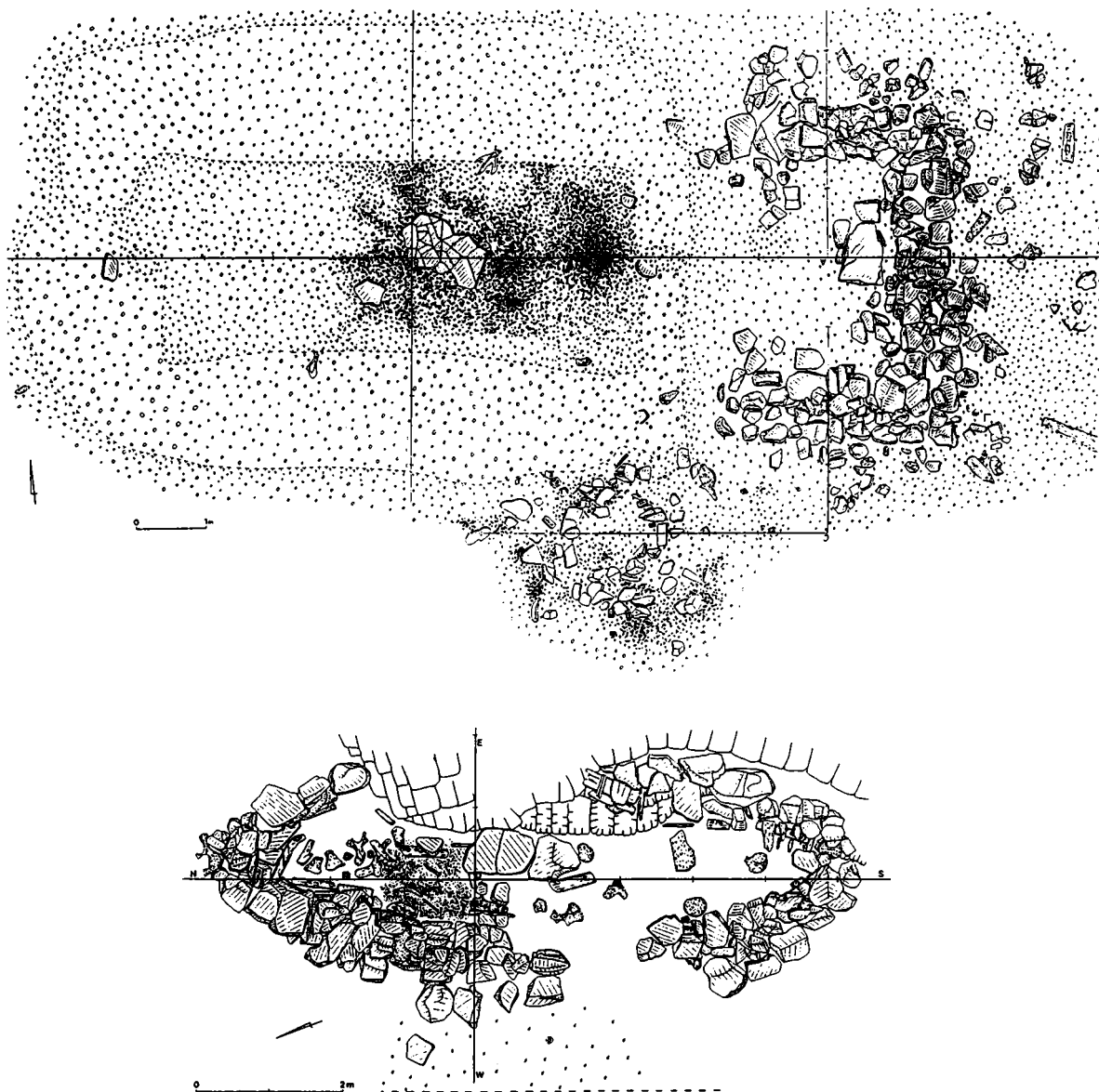

Fig. 7. Höferpynten/Sjönningholmene. Udgravningsplaner. Øverst: »teltfundament« B; nederst: »udkikspost« C. (efter Chochorowski 1990).

indgang fandtes et ca. 10 m² stort møddingslag, der bl.a. indeholdt en del keramik og store mængder kridtpibefragmenter.

Anlægget tolkes af udgraveren som en beskyttelsesmur omkring en teltlignende konstruktion. Formentlig er der tale om en udkikspost, hvorfra man har kunnet holde den ydre del af Hornsund under observation.

Fundmaterialet viser at »udkiksposten« må være anlagt omtrent samtidig med anlæg B, men at den formentlig har været i brug helt frem til omkring 1660-70.

Anlæg B og D er muligvis identisk med den lokalitet, der ifølge de skriftlige kilder blev anvendt af hollandske hvalfangere så tidligt som 1613 (15). Såfremt denne antagelse er rigtig, er der tale om en af de ældste hvalfangstlokaliteter på Svalbard. »Huskonstruktioner« meget lig anlæg B og D kendes fra andre hvalfangststationer bl.a. på den østlige del af Svalbard (fig. 8).

Jan Mayen

Forholdene på Jan Mayen er set fra en arkæologisk synsvinkel ret specielle, idet øens overflade består af geologisk meget unge vulkanske sedimenter. Dette betyder, at øen har forandret sig væsentligt siden 1600-tallet, idet store områder er blevet dækket af tykke lag af vulkansk aske, samtidig med at der sker en stadig ændring af kysterne som følge af havets nedbrydning af de løse vulkanske aflejringer.

Af de mange hvalfangststationer, der ifølge de skriftlige kilder blev anlagt på Jan Mayen i 1600-tallets første halvdel er det kun lykkedes at lokalisere to anlæg, dels ruinerne af en bygning i Titeltbukta (hollændernes Suydbaai) (16), dels betydelige rester af den hollandske hovedstation i Kvalrosbukta på nordsiden af øen.

I Kvalrosbukta har der i en årrække kunnet iagttages

Fig. 8. »Teltfundament« fra hvalfangstanslæg E på Zieglerøya i Tjuvffjorden/Edgøya set fra SØ. Foto: SEA 1987.

ges rester af huskonstruktioner i en stejl skrænt af vulkansk aske, der er under kraftig nedbrydning. På denne lokalitet har der været foretaget arkæologiske udgravninger af 1600-tals husruiner i 1945 (17), 1968 (18) og igen i 1987.

Undersøgelserne af husruinerne i Kvalrosbukta kan på grund af de helt specielt gode bevaringsforhold supplere det materiale, der kendes fra Svalbard på væsentlige punkter.

Ved undersøgelsen i 1968 blev der bl.a. afdækket den øverste del af en husgavl med en beklædning af brede vandretliggende brædder lagt på klink. Gavlen, der var bevaret i en højde af 1,8 m, havde en taghældning på 57°.

Ved undersøgelsen i 1987 blev der udgravet dele af et hus/bødkerværksted, hvor væggene stod bevaret i op til 1,4 m højde (fig. 9). Huset havde en konstruktion med tagbærende vægstolper, hvor der på ydersiden var påsømmet en vægbeklædning af brede vandrette brædder lagt på klink. Gulvet bestod af en pikstensbelæg-

Fig. 9. Den undersøgte del af ruinen set fra NV. I hjørnet huggeblokken og stablen af tøndestave. Kvalrosbukta, Jan Mayen. Foto: SEA 1987.

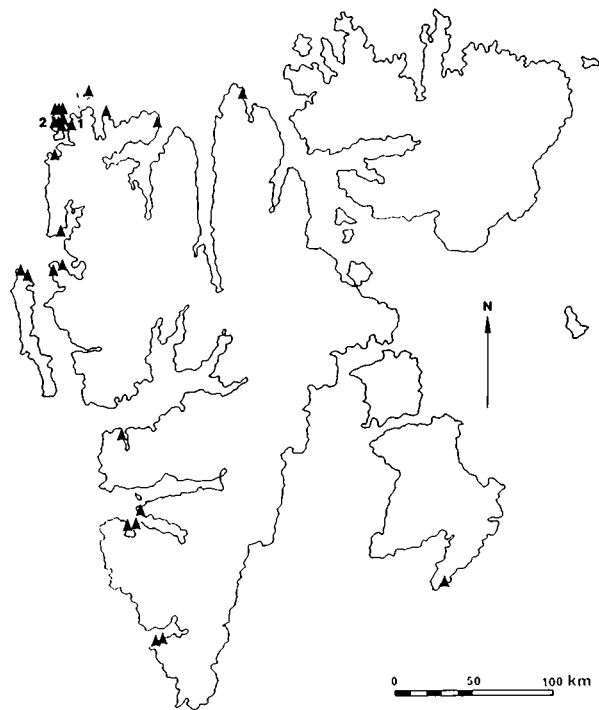

Fig. 10. Gravpladser fra hvalfangsttiden med mere end fire grave. 1. Liknesset; 2. Jensenvannet.

ning af håndstore strandrullede sten. Ovenpå gulvet lå et lag af træstykker, hovedsagelig dele af tønder.

I bygningens SV-hjørne stod en stabel på ca. 40-50 tøndestave. Ved vestvæggen ikke langt fra hushjørnet stod en huggeblok bestående af en rundstok nedsat i en lille trætønde. For at sikre stabiliteten i huggeblokken var tøndens gravet ned i gulvet og mellemrummet mellem rundstokken og tøndens fyldt op med et mørtelagtigt materiale.

Der er her tale om huskonstruktioner, der meget nøje svarer til husene fra Smeerenburg fase 2 og 3. De undersøgte husruiner kan efter al sandsynlighed dateres inden for en ret snæver tidsperiode, idet hvalfangststationen i Kvalrosbukta ifølge de skriftlige kilder måtte genopføres i 1633 efter at være blevet plyndret og brændt ned af baskiske hvalfangere året før. Formentlig har husene i Kvalrosbukta ikke været i brug meget senere end 1640'erne, hvor hvalfangsten fra de permanente stationer på Jan Mayen synes at opføre.

7. Grave

Der er idag registreret op imod 2.000 grave fra hvalfangsttiden på Svalbard og Jan Mayen, et antal som formentlig kun repræsenterer en del af de hvalfangere, der bukkede under i forbindelse med udøvelsen af det farlige erhverv. Det må antages, at mange af dem, der omkom under selve fangsten, aldrig fik en grav på land. Dertil kommer, at mange gravanlæg i tidens løb er forsvundet i havet som følge af kysterrosion eller er blevet ødelagt på anden måde.

Hovedparten af gravene fra Svalbard findes på den vestlige del af øgruppen på en række store gravpladser, der for de flestes vedkommende ligger i umiddelbar nærhed af en af de permanente hvalfangststationer, men der er også en del gravpladser, der tilsyneladende

Fig. 11. Grav 19A-C fra hvalfangstgravpladsen ved Jensenvannet, Danskøya NV-Svalbard. De tre grave lå under en fælles stendynge og må være nedsat samtidig. Ud for hovedenden af kisterne ses rester af de trækors, der har markeret gravene. Foto: SEA 1984.

Fig. 12. Strikket, let valket ulden hue i øreklapfacon. Huen har oprindeligt været lys grøn el. blå med to mørkere grønne el. blå striber på opslaget. Grav 19C Jensenvannet. Foto: N. E. Jehrbo 1985.

Fig. 13. Strikket, stærkt valket ulden hat. Den 6,5 cm brede skygge har været stafferet med et smalt vævet bånd. Grav 19A Jensenvannet. Foto: N. E. Jehrbo 1985.

Fig. 14. Kort figursyet jakke med uldent vævet for. Jakken er meget slidt med lapninger og stopninger på skuldrene og forstykkerne. Jakkens nuværende yderstof har oprindeligt været for i en ganske fornem jakke eller frakke med et yderstof af blåt ulddamask med blomstermotiver. Grav 19B Jensenvannet. Foto: N. E. Jehrbo 1985.

ikke har haft nogen direkte tilknytning til en hvalfangststation (fig. 10) Dette gælder bl.a. for Svalbards største hvalfangstgravplads på Liknesset i Smeerenburgfjorden med ca. 225 gravanlæg.

Der har været gennemført større arkæologiske udgravninger på fem gravpladser indenfor de senere år (19).

Fig. 15. Lange uldne strikkede strømper med strømpebånd af vævet uld. Strømperne er dobbelte: yderstrømperne viser spor af stærkt slid og har kraftige stopninger under fødderne; inderstrømperne har, i modsætning til yderstrømperne, en ca. 3.5 cm bred strømpebåndskant. Grav 19A, Jensenvannet. Foto: N. E. Jehrbo 1985.

På Jan Mayen er det hidtil kun lykkedes at lokalisere ni grave, der alle findes på en enkelt gravplads, den såkaldte »Hollænderhøj« på Rekvedsletten i den østlige del af Kvalrosbukta.

Gravanlæggene fra hvalfangsttiden er enkle af udformning, idet de består af en simpel kiste af fyrretræsbrædder placeret under en oval- eller rektangulær stendynge. De fleste grave har været markeret med et trækors i »hovedenden«, hvor den gravlagtes data har

været indskåret. I enkelte tilfælde har kisten været forret indvendig med stof.

Den døde, der er lagt i kisten mere eller mindre påklædt, hviler som regel på et tykt lag savsmuld og/eller høvlspån og i en del tilfælde med en pude stoppet med fjer eller høvlspån under hovedet. I enkelte grave er den døde rullet ind i et stort uldtæppe inden gravlæggelsen.

De specielle klimatiske forhold med lave temperatu-

rer og permafrost har bevirket, at gravenes indhold som regel er usædvanlig godt bevarede. Det gælder ikke alene mange af tekstilerne, særlig dem af uld, men også den gravlagte selv, hvor der foruden skelettet ofte er bevaret hår, negle og i visse tilfælde også rester af bløddede (fig. 11).

De tekstiler som er fremkommet ved gravpladsundersøgelserne omfatter strikkede huer (fig. 12), hatte (fig. 13), jakker (fig. 14), ternede eller sribede lærredsskjorter, bukser af stof eller læder samt lange strikkede uldstrømper (fig. 15 og 16). Endvidere er der fundet forskellige typer knapper af metal, ben, træ, læder og stof (fig. 17).

Gravfundsmaterialet fra Svalbard, er af uvurderlig betydning til belysning af hverdagen, aldersfordelingen og helbredstilstanden m.m. for det mandskab (fig. 18), der deltog i hvalfangsten, men har også meget stor tekstilhistorisk værdi (20).

Som en følge af det skriftlige materiales næsten totale tavshed omkring begravelser og gravskik, er det kun muligt at foretage nationalitetsbestemmelse og datering af de enkelte grave og gravpladser på grundlag af arkæologiske og tekstilhistoriske undersøgelser, et arbejde der i væsentlig grad vanskeliggøres af den næsten totale mangel på veldokumenteret og -dateret komparativt materiale fra de lande, hvorfra hvalfangerne kom.

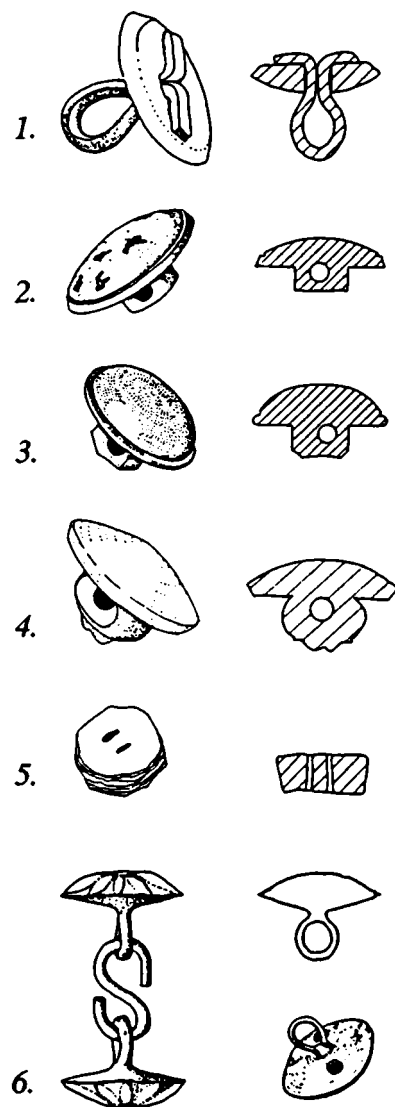

Fig. 17. Knapper fra gravpladsen ved Jensenvannet. 1. træknapp med metal-
øksen fra grav 6, knappens overside har oprindeligt været dækket af et tyndt styk-
ke metalblik; 2. drejet benknapp fra grav 19A; 3. drejet benknapp fra grav 2; 4.
drejet træknapp fra grav 19B, træsorten er havtorn (Hippophæes rhamnoides);
5. læderknapp fra grav 41; 6. dobbeltknapp af bronze fra grav 15, anvendt
som kravelukke i skjorte. Snittegninger 1:1. Tegning: Ulla Moulvad 1985.

Fig. 18. Detailfoto af fortænder med et helt usædvanligt kraftigt slid forårsaget af »overdreven« kridtpiberygning. Sliddet har været så voldsomt, at det har forårsaget flere tilfælde af rodbetændelse (hvid pil). Tandsættet viser også kraftige tandstensbelægninger. Grav 19A, Jensenvannet. Foto: B. Kudahl.

Noter

1. Simonsen 1957; Christiansson & Simonsen 1970; Odner 1972.
2. Stakov 1986 & 1988; Albrethsen & Arlov 1988.
3. Albrethsen 1989.
4. Dalgård 1962.
5. Hacquebord 1984.

6. 1600-tallets *Noordbaai*.
7. 1600-tallets *Suydbai*.
8. Hacquebord 1991:39.
9. Molaug 1968; Hacquebord 1984 & 1988; Albrethsen 1988.
10. Hacquebord 1984:104 ff.
11. Hacquebord 1984.

12. Albrethsen 1988.
13. Dalsgård 1962.
14. Chochorowski 1990.
15. Chochorowski 1990:198 ff.
16. Hacquebord 1991:39.
17. Richter 1968:33.
18. Bertelsen 1975.
19. Hacquebord 1984; Albrethsen 1985 & Albrethsen 1989.
20. Albrethsen 1987, Maat 1984, Mulder 1988 & Vons-Comis 1988.

Litteratur

- Albrethsen, S. E.: Dansk-norsk hvalfangst ved Svalbard i 1600-tallet. I: Nationalmuseets Arbejdsmark 1985. S. 5-20. København.
- Albrethsen, S. E.: Ikke bare en historie om tran. I: Ottar nr. 168, 1987. S. 26-35. Tromsø.
- Albrethsen, S. E.: 1600-tallets spækovnsanlæg på Svalbard. I: Tomura, Kulturhistorie nr. 14, 1988. S. 1-22. Tromsø.
- Albrethsen, S. E.: Archaeological investigations of 17th century whaling on Svalbard. I: Acta Borealia nr. 1 1989. S. 43-51. Tromsø.
- Albrethsen, S. E. & T. B. Arlov: The discovery of Svalbard – a problem reconsidered. I: Fennoscandia archaeologica V, 1988. S. 105-110. Helsingki.
- Bertelsen, R.: Jan Mayen og det første arktiske oljeeventyret. I: Vårt verk nr. 3, 1975 (udgivet af A/S Norsk Jernverk). S. 6-11. Oslo.
- Chochorowski, J.: Some Major Problems of the Archeological Exploration of North-Western Sørkapp Land (Spitsbergen). I: Prace Geograficzne CMLXX 1989 (1990). S. 179-266. Kraków.
- Christiansson, H. & P. Simonsen: Stone Age Finds from Spitsbergen. I: Acta Borealia. B. Humaniora nr. 11, 1970, Tromsø.
- Dalsgård, S.: Dansk-Norsk Hvalfangst 1615-1660. København 1962.
- Hacquebord, L.: Smeerenburg. Het verblijf van Nederlandse walvisvaarders op de westkust van Spitsbergen in 17e eeuw. Groningen 1984.

- Hacquebord, L.: Traankokerijen op de kusten van Spitsbergen; wat de historische-archeologie ons ervan leert. I: L. Hacquebord & W. Vroom (red.): Walvisvaart in de Gouden Eeuw. 1988. S. 49-66. Amsterdam.
- Hacquebord, L.: Hvalfangst på 1600-tallet. I: Barr, S.: Jan Mayen. Norges utpost i vest Øyas historie gjennom 1500 år. 1991. S. 17-38. Oslo.
- Maat, G. J. R.: Een terugblik op de vorderingen van het fysisch antropologisch onderzoek voortvloeiend uit Spitsbergenexpeditie 1980. Bilag 7. I: L. Hacquebord; Smeerenburg. Groningen 1984.
- Molaug, S.: Hvalfangst på 1600-tallets Svalbard. Norsk Sjøfartsmuseum skrifter nr. 42. Oslo 1968.
- Mulder, W. J., Maat, G. J. R. & M. L. P. Hoogland: Leven en dood op Spitsbergen. I: L. Hacquebord & W. Vroom (red.): Walvisvaart in de Gouden Eeuw. 1988 S. 130-139. Amsterdam.
- Odner, K.: Norwegian Archaeological Review vol. 5/2 1972. S. 38-40. Oslo.
- Richter, S.: Historie (Jan Mayen). I: Ottar nr. 56, 1968. S. 30-38. Tromsø.
- Simonsen, P.: Fra den første arkæologiske Svalbard ekspedisjons arbejde. I: Polarboken 1957. S. 76-84. Oslo.
- Stakov, V. F.: Russian arctic seafaring and the problem of the discovery of Spitsbergen. I: Fennoscandia Archaeologica III, 1986. S. 67-72. Helsingki.
- Stakov, V. F.: Russian sites on Spitsbergen and the problem of Chronology. I: Fennoscandia archaeologica V 1988. S. 111-116. Helsingki.
- Vons-Comis, S. Y.: Kleren maken de men: zeventiende-en achttiende kleding van Spitsbergen. I: L. Hacquebord & W. Vroom (red.): Walvisvaart in de Gouden Eeuw. 1988 S. 97-118. Amsterdam.
- Zantkuijl, H. J.: Reconstructie van de behuizing op Smeerenburg. I: L. Hacquebord & W. Vroom (red.): Walvisvaart in de Gouden Eeuw. 1988 S. 67-79. Amsterdam.